

Interdyscyplinarny Zespół Naukowo - Badawczy Struktur i Przemian Społecznych Wsi Polskiej XIX - XX w. (1974 - 1996)

W dniu 1 grudnia 1974 r., zgodnie z zarządzeniem Rektora UŁ (nr 12 z dnia 13 stycznia 1975r) w ramach Instytutu Historii powołano Interdyscyplinarny Zespół Naukowo - Badawczy Struktur i Przemian Społecznych Wsi Polskiej XIX - XX w. Zespół powstał z inicjatywy prof. Heleny Brodowskiej - Kubicz, która kierowała jego pracami do 1989r. Od początku w pracach Zespołu uczestniczył i krótko nim kierował prof. Zbigniew Stankiewicz, po śmierci którego kierownictwo Zespołu objął prof. Julian Janczak, pełniący tę funkcję do 1996 r. W tymże roku zmieniono jego nazwę na Interdyscyplinarny Zespół Badania Wsi UŁ a jego kierownikiem został prof. Andrzej Lech. Od tego czasu Zespół organizacyjnie mieści się w ramach Katedry Etnologii UŁ.

Celem działalności Zespołu, od początku jego istnienia, było prowadzenie i koordynacja badań w zakresie przemian struktur społecznych i gospodarczych na terenie wiejskim Polski Środkowej. Program badań obejmował również dzieje instytucji i organizacji wiejskich a także studia nad świadomością i kulturą ludności wiejskiej w dobie feudalnej i kapitalistycznej (do 1945 r.). Wśród ważniejszych zadań, jakie podjął Zespół, były poszukiwania właściwych metod badawczych dla określenia dynamiki struktury społecznej warstwy chłopskiej, jej kultury i świadomości w epoce narastania i rozwoju kapitalizmu, głównie w uprzemysłowionych rejonach Polski Środkowej.

Początkowo Zespół pracował w składzie 18 osób a jego stan liczebny zmieniał się w ciągu ponad 20 lat działania i wahał się od 20 do 10 osób, którym bliskie były badania nad dziejami wsi polskiej. W pracach Zespołu uczestniczyli pracownicy naukowcy reprezentujący różne dyscypliny: historię, etnologię, historię prawa i literatury, archiwistykę, socjologię, a także językoznawstwo, geografę gospodarczą i muzealnictwo. Członkowie Zespołu najczęściej byli zawodowo związani z Uniwersytetem Łódzkim, ale

udział w jego pracach brały także osoby ze środowisk uniwersyteckich i pozauniwersyteckich z: Warszawy, Lublina, Krakowa, Torunia, Piotrkowa Trybunalskiego, Kielc, Radomia i Częstochowy.

W czasie swojej działalności Zespół zajmował się kilkoma cyklami tematycznymi, efektem których były międzyśrodowiskowe konferencje. W ramach realizowanych programów badawczych podjęta bowiem została myśl konfrontacji własnej działalności badawczej z innymi ośrodkami pracującymi nad dziejami wsi polskiej w okresie nowożytnym. Zespół był organizatorem sześciu sesji naukowych, służących podsumowaniu dotychczasowego stanu wiedzy, przedstawieniu wyników własnych badań, dyskusji nad zagadnieniami metodologicznymi. Pierwsza konferencja zorganizowana w grudniu 1976 r. dotyczyła problematyki roli tradycji i nowoczesności w rozwoju wsi kapitalistycznej w przemysłowych regionach Polski Środkowej. W referatach i w czasie dyskusji uczestnicy konferencji wskazywali na wpływ industrializacji i urbanizacji na strukturę społeczną, gospodarczą i kulturę wsi. Starano się wyjaśnić, co w stosunkach wiejskich pozostawało reliktem z epoki feudalnej, a co rodziło się jako nowe w styczności z rozwojem przemysłu. Uczestniczący w konferencji etnografowie m.in. prof. Kazimiera Zawistowicz - Adamska, prof. Bronisława Kopczyńska - Jaworska, dr Anna Zambrzycka - Kunachowicz, analizowały pojęcia tradycji i kultury ludowej oraz wskazywały na tradycyjne więzi społeczne istniejące w warunkach kapitalistycznego rozwoju wsi. W czasie obrad przedstawiono też próbę porównań z sytuacją wsi małopolskiej i w niewielkim stopniu - bułgarskiej. Tematyka konferencji wskazała na duże zróżnicowanie wsi polskiej w ramach podziału zaborowego Polski oraz wewnątrz zaborowych regionów gospodarczych i kulturowych a także na znaczenie industrializacji oddziałującej na strukturę i życie nie tylko wsi podmiejskich, ale także wsi w rejonach o przewadze rolnictwa. Materiały sesji ukazały się drukiem w 1979 r.¹⁾

Następny problem badawczy, którym zajął się Zespół, dotyczył spraw związanych ze zniesieniem poddaństwa chłopów. Prace koncentrowano nad rolą zniesienia zależności osobistej chłopów

w dziejach wsi w okresie jej wkraczania w dobę kapitalizmu. Efektem tych prac była kolejna konferencja zorganizowana w 1980 r. pod naukowym kierownictwem prof. Z. Stankiewicza. Współorganizatorem sesji był Instytut Historii Uniwersytetu im. M. Curie - Skłodowskiej w Lublinie a szczególnie aktywni byli historycy lubelscy skupieni wokół prof. Tadeusza Mencla. W opublikowanych wynikach badań wskazano na specyfikę zniesienia poddaństwa w Księstwie Warszawskim, która wyrażała się m.in. w utrzymaniu renty feudalnej i zwierzchnictwie dominialnym, co utrudniało chłopom korzystanie z praw cywilnych i uniemożliwiało legalne zrzućenie przymusu robocizny.²⁾

Zależność dominialna chłopów, poza sferą ekonomiczną wyrażała się koniecznością podporządkowania władzy administracyjnej reprezentowanej na szczeblu gminy przez wójtów - dziedziców. Wychodzenie wsi z tej zależności i wkraczanie na drogę działań samorządowych - to kolejny temat badawczy podjęty przez członków Zespołu. Wyniki badań przedstawiono podczas dwóch konferencji: pierwszej zorganizowanej w czerwcu 1981 r. w Łodzi i drugiej, która odbyła się w grudniu 1983 r. w Instytucie Historii UMCS w Lublinie. Wyniki badań opublikowano w pracy zbiorowej pt. "Gmina wiejska i jej samorząd".³⁾ Publikowane materiały, na które złożyło się 27 referatów i komunikatów, w sposób syntetyczny przedstawiają proces przekształcania gminy patrymonialnej okresu feudalnego w gminę ukształtowaną w warunkach kapitalizmu i nazywaną "samorządową". Wśród przyczyn, które spowodowały zmianę administracyjnych funkcji gminy w funkcje społeczno - polityczne i kulturowe wymieniano m.in. niezadowolenie chłopów z praktycznej realizacji prawa gminnego, konflikty między chłopami a władzą, narastanie wśród chłopów świadomości o konieczności takiego przekształcenia instytucji gminnych aby te realizując potrzeby państwa były niezawisłe od aparatu władzy. Podkreślano, że ta ostatnia przyczyna miała znaczenie bardzo ważne, ponieważ zapoczątkowała ona proces edukacji obywatelskiej chłopów i zbliżyła ich do zrozumienia pojęcia i zasad funkcjonowania państwa. Analizując poszczególne etapy funkcjonowania

gminy dominialnej i samorządowej (systemy prawa i praktyki) w ujęciu porównawczym, autorzy części referatów przedstawili współcześnie istniejące problemy funkcjonowania gminy i samorządności chłopskiej aż po rok 1983. Książka licząca ponad 700 stron, stanowi pierwszą w historiografii próbę opracowania dziejów samorządu gminnego na przestrzeni 200 lat. Praca miała pozytywne recenzje i została nagrodzona przez Ministra Edukacji Narodowej.

Działalność samorządowa chłopów to jeden z przejawów ich emancypacji społecznej i politycznej, ściśle związany z przemianami mentalności i szeroko rozumianej świadomości. Zagadnienia te stanowiły kolejny temat badawczy podjęty przez członków Zespołu, przy współudziale specjalistów z różnych dyscyplin naukowych. Zainteresowania te zaowocowały konferencją naukową zorganizowaną przez Zespół w październiku 1986 r. Materiały z sesji, które ukazały się drukiem w 1992 r. przedstawiają kierunki rozwoju świadomości chłopów polskich okresu zaborów do odzyskania niepodległości Polski w 1918 r.⁴⁾ Badania obejmowały przede wszystkim teren Polski centralnej, z niewielkim poszerzeniem o obszary pograniczne ziem polskich i problemy związane ze świadomością chłopów na emigracji. Dorobek konferencji uznać można za udział w toczącej się wśród historyków dyskusji o świadomości chłopów polskich w XIX i XX wieku. Wynika z niego, że w procesie kształtowania się samowiedzy społecznej i narodowej chłopów, widoczne są okresy wzrostu i regresu. Świadomość społeczna, zrodzona z poczucia krzywdy, w toku procesu historycznego ulegała pogłębianiu i poszerzaniu. Rozwój świadomości narodowej charakteryzuje brak ciągłości i liczne zahamowania. Podkreślić przy tym należy, że rozdzielanie pojęcia świadomość na społeczną, narodową, polityczną itd., jest zabiegiem ułatwiającym analizę. W praktyce, w działalności chłopów elementy aktywności społecznej i narodowej nieustannie się przeplatały. Publikowane materiały prezentują osiągnięte już wyniki badawcze, wskazują na wielopłaszczyznowość problemu świadomości chłopów i skomplikowany jej rozwój w okresie zaborów. W dyskusji

podkreślano, że wiele problemów składających się na rozwój świata domości chłopów z konieczności przedstawiono w sposób skrótowy i ogólny. Akcentowano konieczność szerszego opracowania sprawy chłopów - przywódców, którzy odgrywali inspirującą rolę w przemianach i rozwoju wsi.

Kontynuację badawczych zainteresowań Zespołu stanowiła kolejna konferencja nt "Chłopi a państwo" zorganizowana w czerwcu 1995 r. przy współudziale Komitetu Honorowego Obchodów 100 - lecia Ruchu Ludowego w okręgu łódzkim. Przedmiotem obrad była "świadomość obywatelska" chłopów w okresie II Rzeczypospolitej z uwzględnieniem okresu I wojny światowej i lat wcześniejszych a także czasów po drugiej wojnie światowej. Rozważania uczestników konferencji dotyczyły głównie stosunku chłopów do państwa i jego instytucji w oparciu o programy, publicystykę i działalność partii politycznych. Zagadnienie to wynikało z wcześniejszych nurtów badawczych Zespołu ale pozostawało też w związku z setną rocznicą powstania chłopskiego ruchu politycznego oraz 50 rocznicą powołania Uniwersytetu Łódzkiego, którego dorobek w dziedzinie problematyki wsi ma długoletnią tradycję i znaczne osiągnięcia. Stąd w przygotowaniu konferencji znaczną pomoc okazały Zespołowi miejskie i wojewódzkie instancje PSL oraz władze uczelni.

Materiały konferencji, na które złożyło się 25 referatów przygotowanych zarówno przez członków Zespołu jak i przez badaczy spoza Łodzi, ukazały się drukiem w 1996 r. w tomie zatytułowanym "Chłopi a państwo".⁵⁾

Dowodem uznania dla dorobku Zespołu było zaproszenie do wzięcia udziału w zorganizowanym w Rzeszowie w czerwcu 1995r. I Kongresie Historyków Wsi i Ruchu Ludowego. Kongres zgromadził naukowców polskich z prawie wszystkich ośrodków akademickich. Brali w nim udział także członkowie Zespołu, którzy wygłosili referaty dotyczące świadomości społecznej i narodowej chłopów (prof. H. Brodowska), preferencji politycznych wsi w świetle statystyki wyborczej w okresie II Rzeczypospolitej (prof. J. Janczak) oraz aktywności społecznej i oświatowej kobiet wiej-

skich (M. Kostrzewska).

W okresie działalności Zespołu jego członkowie spotykali się na comiesięcznych spotkaniach, podczas których prezentowali wyniki własnych badań i spostrzeżeń, często w czasie dyskusji wyjaśniali wątpliwości i poszukiwali nowych rozwiązań. Poza referatami, które później przedstawiano na organizowanych przez Zespół konferencjach, uczestnicy spotkań, korzystając z możliwości wymiany myśli i doświadczeń, referowali fragmenty indywidualnych prac, często wydawanych później w formie książek lub artykułów zamieszczanych w fachowych czasopismach. Wiele uwagi i czasu poświęcano na dyskusje wokół przygotowywanych prac habilitacyjnych i doktorskich. Fragmenty prac stanowiących podstawę rozpraw habilitacyjnych prezentowali wówczas doktorzy a obecnie profesorowie: Jerzy Kukulski, Wiesław Caban i Andrzej Lech. Fragmenty habilitacji, niestety nie zatwierdzonej, ale wydanej w formie interesującej książki przedstawiła też dr Jadwiga Łużyńska - Doroba.⁶⁾ Dyskutowano też nad pracami doktorskimi Jarosława Kity i Marii Kostrzewskiej.

Wspomniano wcześniej, że na posiedzeniach Zespołu, jego członkowie przedstawiali własne prace badawcze. Tak np. powstała książka prof. Heleny Brodowskiej pt. "Chłopi o sobie i Polsce"⁷⁾ a także praca prof. Zbigniewa Stankiewicza pt. "Kwestia chłopska w okresie narodzin polskiego ruchu robotniczego".⁸⁾ Dyskutowano również nad fragmentami prac przedstawianymi przez profesorów: Józefa Śmiałowskiego, Jadwigę Kucharską i Gienadija Matwiejewa z Uniwersytetu im. Łomonosowa w Moskwie. Podczas wszystkich spotkań i dyskusji, członkowie Zespołu i życzliwością i zainteresowaniem odnosili się do prezentowanych prac, wspólnie wypracowywując program badawczy i osiągnięcia Zespołu.

Maria Kostrzewską

Przypisy:

- 1 Tradycja i nowoczesność wsi kapitalistycznej w przemysłowych rejonach Polski Środkowej, red. H. Brodowska, "Zeszyty Naukowe UL" 1979, S.I, z. 43, ss. 248.
- 2 Zniesienie poddaństwa chłopów w Polsce Środkowej, red. Z. Stankiewicz, "Acta Universitatis Lodziensis" 1983, Folia Historica 13.
- 3 Gmina wiejska i jej samorząd, red. H. Brodowska, Warszawa 1989, ss. 711.
- 4 Kształtowanie się świadomości klasowej i narodowej chłopów w okresie zaborów. Wybrane problemy, red. H. Brodowska, "Acta Universitatis Lodziensis" 1992, Folia Historica 45.
- 5 Chłopi a państwo, Materiały z konferencji naukowej (12 - 13 czerwca 1995 r.), red. J. Janczak, Łódź 1996, ss. 316.
- 6 J. Łużyńska - Doroba, Portret czy karykatura? Filmowy obraz świadomości społeczno - narodowej chłopów od końca XVIII w. do II wojny światowej, Łódź 1991, ss. 286.
- 7 H. Brodowska, Chłopi o sobie i Polsce, Warszawa 1985, ss. 265.
- 8 Z. Stankiewicz, Kwestia chłopska w okresie narodzin polskiego ruchu robotniczego, Warszawa 1985, ss. 330.